

TANULMÁNYOK, CIKKEK, ADATOK

MIÓTA LEHETNEK Fehérvár HELYNEVEINK?

1. A magyar történelemben a *Fehérvár* nevezetű helyek kiemelkedő szerepet játszottak; elegendő itt utalni olyan ismert példákra, mint a *Nándorfehérvár*, *Gyulafehérvár*, *Székesfehérvár* nevek, illetőleg a hozzájuk fűződő történelmi vonatkozások. Ezeknek a korai Árpád-korban már ismert, használt elnevezéseknek a közszói elemei különösebb magyarázatot nem igényelnek, a bennük szereplő színnevek a szóban forgó erődítmények fehér színére utalnak, amely általában a mészkőből, illetőleg a mésszel építkezés velejárója; vö. a vulkanikus kőzetből vagy égetett téglából épített erődítmények szintén gyakori *Vörösvár* elnevezéseivel.

Ez a névtípus persze nem magyar különlegesség, igen számos nyelvben bőven van rá példa: ném. *Weißenburg*, *Rotenburg*, olasz *Castelbianco*, *Castelrosso*, portugál *Castelo Branco*, francia *Châteauroux* stb. Az egyes nyelvekben egymástól függetlenül is keletkezettek azonos szemlélet alapján, meg fordításként is átkerülhettek egyikből a másikba, sőt a névadás alapja akár mindkettő, egymást erősítve is lehetett. Különösen nehéz a kétféle névadási mód szétválasztása ott, ahol a vár, erősség történelmi sorsa folytán több nép hatókörébe is került, következésképpen több nyelv elemei is részt vettek a névadásban. Mint látni fogjuk, mindezek a lehetőségek magyar viszonylatban is fennállhatnak.

A következőkben arra a körülményre igyekszem néhány esettel kapcsolatban rámutatni, hogy ennek az elnevezéstípusnak nyelvünkben igen régi – honfoglalás előtti – előzményei lehettek, mindkét elnevezési mód viszonylatában.

2. Maradva a típus talán leggyakoribb *fehér* jelzőjénél, a *fehér vár* minősítő jelzős szerkezet keletkezésének legalábbis a kései ősmagyarban nem volt elvi akadály. A *fehér* melléknév alapszava ugyanis feltehetően ősi örökségként, a finnugor kor óta él nyelvünkben, s képzésének archaikus volta is nyilvánvalóan ősmagyar keletkezésre utal; *vár* szavunk meg biztosan honfoglalás előtti iráni jövevényszó, e szócsoport ún. középiráni rétegéből. Így hát eleink – a későbbi konkrét példák tanúsága szerint is – alkalmasint ezeknek az elemeknek a szintagmatikus kapcsolatával jelölhették az ismereti körükbe került fehér falú erődítményeket. Csak az a kérdés, valóban így jelölték-e?

Történelmi eseménybeli, tárgyi és nyelvi kritériumok egész sora támasztja alá, hogy ez a megnevezés konkrét helyi kötődésekkel többszörösen élt vagy legalábbis élhetett az ősmagyarban. Vagyis ez az elnevezési mód a magyarságnak nem Kárpát-medencei "találmánya", hanem itt már nyelvi örökségként alkalmazta.

3. Főként NÉMETH GYULA, LIGETI LAJOS és CZEGLÉDY KÁROLY kutatásai alapján ma már világosan áll előttünk, amiről egyébként Konsztantinosz szó szerinti tanúságot is tesz (38. Cap.), hogy tudniillik a kazárság, illetőleg a kazár birodalom milyen meghatározó szerepet játszott a honfoglalás előtti magyarság életében. E kapcsolat kezdetei ugyan nem határozhatók meg pontosabban, de a VIII. század és a IX. század első harmada bizonyosan az érintkezés, együttélés legintenzívebb szakaszába tartozhatott. Azt természetesen nehéz elképzelni, hogy őseink ne ismerték volna jól, következésképpen ne nevezték volna meg a kazár fővárost, a kagán szálláshelyét. Még a IX. század közepe táján, a Konsztantinosztól leirt, Levedi vezette küldöttség is nyilvánvalóan itt járt a kagán elé.

Ez a székhely viszont világos, fehér színű erődítmény volt. Ibn Ruszta *sarcšn*-nak, Gardizí *sarjś*-nak írja, amely *Sarijsin*-nak olvasandó, 'sárgás, világosba játszó, fehéres' jelentéssel (vö.: tör. *sari*, *sarij* 'világos, sárga, sápadt, fehér'; m. *sárga*, *sárog*, *szár* 'világos, kopasz'). A 'fehér' jelentést csak megerősíti, hogy az arab források ezt a helyet *al-Baidā*-nak, 'a Fehér'-nek nevezik. A székhely nyugati részének, ahol a kagán lakott, *ħanbalij* (Ibn Ruszta: *ħnblij*) volt a neve, mely névtani bizonyosság is az erődítés jellegre, hiszen utótagja a tör. *balik*, *balij* 'vár, város' (vö. pl.: NÉMETH, *HonfKial.*¹ 208, 212; ua.² 168; LIGETI: *MNy.* LXXII, 14, *TörKapcs.* 368). – Megjegyzendő, hogy valószínűleg ugyanez az előbb tárgyalt tör. *Sarij-šin* az előzménye – vagy csak névtani, vagy esetleg tárgyi-történeti azonossággal – a Volga menti *Caricin*-nek (későbbi *Sztálingrád*-nak, majd *Volgográd*-nak) is, az orosz *carica* 'cárnő' népetimológias beleérzésével (vö.: NÉMETH, *HonfKial.*¹ 112; LIGETI, *TörKapcs.* 368; Kiss: *FNEtSz.* II, 775). Hogy a magyarság korai névadásához – a tipológiai azonosságon kívül – ez utóbbinak is volt-e valamilyen közvetlenebb, helyi köze, az több mint kétséges.

A kazár fővárosnak magyar ajkakon is minden bizonnyal ismert, használt elnevezésében azonban az említett külső jegyeknek nagy valószínűséggel mondhatóan tükröződniük kellett. Vagy úgy, hogy egyszerűen átvették a török elnevezést (*Szarjjsjn*, esetleg "csuvasosan" *Sarijsjn*), s a soraikból törökül is értők a 'fehér' szemantikai jegyét is érzékelték benne. Vagy úgy, hogy saját nyelvi elemekkel kifejezve *Fehér*-nek, *Fehér vár*-nak, *Fehér város*-nak emlegették, persze megfelelő ősmagyar nyelvi formákban (*Feherü βáru* stb.). Az utóbbi esetben az elnevezés háttere ismét csak kettős lehetett: vagy azonos szemlélet alapján a török nyelvi megfelelőtől függetlenül is *Fehér*-nek, *Fehér vár*-nak, *Fehér város*-nak nevezték el; vagy egyszerűen tükörfelfejezésként fordítást alkalmaztak. A későbbi magyar várnév-tipológia mindenesetre leginkább a *Fehérvár* nevet valószínűsíti. Az elsődlegesen jelzős szó szerkezet éppen a tulajdonnévi funkció folytán válhatott összetettség-szerűvé – ami a név mai egybeírását is indokolja –, a több nyelvi elemből (lexémából) álló helyneveknek a szoros szókapcsolati-összetételi jellege a nyelvi tudatban nagyon korán tükröződhetett, hiszen az írásbeliség tanúsága szerint (egybeírás!) már a korai Árpád-korban is eléggé általános.

A magyarság történetével kapcsolatba hozható és konkrétan is ismert névanyag e ponton, a kazár történeti problematikához kapcsolódva adja az első – VIII. század tájára kronologizálható – elvi lehetőséget a magyar *Fehérvár* névelem meglétének feltevésére. Ez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy amennyiben a tárgyi körülmények ezt a szemléleti-elnevezésbeli lehetőséget megengedték, korábbi efféle név ne

születhetett volna nyelvünkben. Nyelvészeti-névtani eszközökkel kitapintható bizonyosság azonban erre időben visszafelé már nincs.

4. Van viszont további – közel egykorú vagy csak valamivel későbbi – bizonyosság ennek a helynévi elemnek az ősmagyar kori alkalmazására. Ez is a Kazár-birodalom kereteihez, illetőleg ez időszak török névadásához fűződik, közelebből annak az erődnék a nevéhez, amelynek a Don partján való megépítéséről mohamedán és bizánci források egyaránt értesítenek.

Ennek az erődnék a török nyelvi elnevezése *Šarkel* (a csuvasos típusban), *Sarkel* (a köztörök típusban) volt; Konsztantinosz – mindig *ζαρκελ*-nek írva – ezt a török elnevezést használja. A név világos török etimonú összetétel: első eleme a már említett *sari*, *sariγ*, a csuvasos típusban *š*-sel és csak 'fehér' jelentéssel; második eleme a *kil* ~ *käl* 'ház, város, falu' (átment a vogulba: *kül* és a finnbe: *kylä* 'faluk' is). Az objektum szerepel a Nestor-krónikában is, *Běla Veža* alakban, elemei 'fehér' + 'ház, torony, vár' jelentésűek (VASMER, RussEtWb. II, 581); az oroszban vagy a török név fordítása, vagy azonos szemléleten alapuló párhuzamos megnevezés. Hogy az erődítmény valóban fehér színű volt, azt még további adatok is jelzik: Konsztantinosz a 42. Cap.-ban kifejezetten megmondja, hogy a név annyit jelent, mint 'fehér ház, fehér szállás' (*ἄσπρον ὄσπιτιον*), és építésénél a folyó (a Don) köveiből meszet égettek. Egy másik X. századi bizánci történetíró, Theophanes Continuatus meg *λευκὸν οἰκημα*-ként (= 'fehér lakóhely, ház, város') emlegeti a helyet (vö. MORAVCSIK, ByzTurc. II, 229). Mindezek nagy valószínűséggel az eredeti török elnevezés görög fordításai (a török nyelvi háttérről l. még: GOMBOCZ, BTLw. 200; MELICH, HonfMg. 9, 21; LIGETI: MNy. XXXII, 45). – Egyébként hogy az építmény erődítmény volt, a források szintén többszörösen megmondják.

Ahhoz aligha férhet valami kétség, hogy eleink ezt az erődítményt jól ismerték, és akkor magától értetődően meg is nevezték. Ezt a Kazár-birodalommal való szoros kapcsolatuk általában is alátámasztja, Ibn Ruszta pedig külön is szól arról, hogy a kazárok éppen a magyarok, valamint más szomszédos népek ellen építettek erődöket. Konsztantinosz (42. Cap.) Theophanész császár idejéhez (uralkodott 820–843) köti *Sarkel* építését, ami a magyarságot illetően a központi kazár területről már nyugatra élő, sőt a Don-Donyec körzetét (Dentumoger terület és idő) is nyugat felé elhagyó őseinkre vonatkozhat, tehát a Levedia területre és időre.

A magyarság a szóban levő helyet elvileg kétféle néven nevezhette. Vagy átvette a török megnevezést, amely nyelvünk alaki rendszerébe minden további nélkül beleillhetett (*Sarkel*, esetleg *Szarkel* is). Vagy saját nyelvi elemekkel nevezte meg, akár tükörfordításként, akár önállóan, azonos szemlélet alapján, hiszen tárgyi alapon minden bizonnyal "fehér"-nek és "vár"-nak láthatta. Ez esetben a *Fehérvár* elnevezés illett rá, amit a későbbi magyar névtipológia és -szemantika csak alátámaszthat. Ez a IX. századi magyarság nyelvében élő, illetőleg élhetett helynév azonban a vonatkozott terület messze hagyásával éppúgy elenyészett, mint a kazár fővárost megnevező elődje. A két név esetleges azonossága – tekintve a terület és részben az idő eltérő voltát – az identifikálásban zavart aligha okozhatott, tehát további megkülönböztető jelzők alkalmazását (l. a későbbi *Fehérvár*-ok jelzőit [Nándor, Gyula stb.]) nemigen tehetette szükségessé.

5. Időben kissé előbbre és területileg tovább nyugat felé haladva a magyarság újabb fehér várba "ütközött". Mozgásaiban, vonulásában ugyanis semmiképpen sem kerülhette meg, pontosabban ismeretkörében semmiképpen

sem kerülhette ki azt a nevezetes erődítményt, amely a Dnyeszter-limán nyugati részén, nem messze a Fekete-tenger partjától a kelet-nyugati átjárót uralta.

A hely igen régi idők óta ismert, legkorábról feljegyzett görög neve *Τύρησ*, *Τύρας*, azonos a Dnyeszter legrégebbi nevével ('gyors'). A bizánci görögben jórészt *Ἀσπρόκαστρον*-nak ('fehér vár') és *Λευκοπολιχνη*-nek ('fehér város') emlegették. Konsztantinosz (37. Cap.) a Dnyeszter nyugati partján sorakozó, az átkelőket uraló, abban az időben már elhagyott erődök között, a rómaiak egykori lakóhelyeként sorolja fel, mondván, hogy a besenyők *Ἄσπρον*-nak ('fehér') nevezik, ami persze görögre fordítva értendő. A területen élő török nyelvekben *Ak-karman*, *Ak-kärmän* ('fehér vár', 'fehér város'; vö. ugyanerre tatár *Ak-ke* 'fehér ház, város' is) volt a neve, amit *Akerman* alakban később az oroszok is továbbvittek. Az oroszban azonban jobbára *Бѣлгородъ* megnevezése járta (VASHER, EtWb. I, 8). Az e vidéken egykor kolonizáló genovaiak *Moncastro*-nak és *Castro Bianco*-nak ('fehér vár') emlegették. A románban pedig a helynév *Cetatea Albă* ('fehér vár') néven honosodott meg.

Mint e felsorolásból látható, a párhuzamos szemantikájú névadásnak egyik legszebb példájával van itt dolgunk. Hogy aztán e sokrendbeli elnevezés közül mennyi az azonos szemléleten alapuló, független, saját nyelvi névadás, és mennyi a fordítás, azt pontosabban megállapítani nem lehet; a későbbiek többsége valószínűleg inkább az utóbbi, s benne a török nyelvi névadásnak feltehetőleg volt kisugárzó szerepe.

Legalábbis a IX. század második felében, a magyarság levediai és etelközi idejében e népek országútján fekvő hely magyar nevének szintén meg kellett születnie, s ez a fentebb bemutatott nyelvi sorozat tanúsága szerint is más, mint *Fehérvár* nemigen lehetett. Konsztantinosz (37. Cap.) a besenyőkről is azt mondja, hogy azért nevezték ezt az erődöt *Ἄσπρον*-nak, mivel kövei egészen fehéreknek látszanak. A magyar nyelvi névadásra vagy közvetlen, vagy közvetett bizonyíték ugyane helynek későbbi *Neszterfehérvár* neve: l. pl.: 1541: *Nester Feijerwar* (CsángóOkm. 66), 1624: *Nester Feieruar* (uo. 162). Hogy a IX. századra feltehető magyar helynév elhalt-e a honfoglalással, vagy megvolt a magyar név folytonossága a középkoron át, az kritériumok híján nem dönthető el. A középkori magyarság ismeretében azonban mindkét esetben nyilvánvalóan benne volt a magyar nyelvi helynév, tekintve a földrajzi és történeti viszonyokat: Nagy Lajos keleti hadjáratait, a Zsigmond-korban a tatárok elleni magyar védelmi vonalnak a Dnyeszterig való kitolását stb. (vö. még: BENDA: CsángóOkm. 20); tehát még későbbi újraalkotása esetén is jóval korábbi keletkezésű lehetett XVI. századból való első konkrét adattolásánál. A Dnyeszterre utaló *Neszter* jelző persze mindenképpen csak később ragadhatott rá, az országosan ismert többi *Fehérvár*-tól való megkülönböztetés céljából. – A középkori magyar névadást e területen egyébként más helynév is őrzi: román *Orhei* ~ orosz *Opreeb*, a Dnyeszterbe ömlő Raut mellett (első adata: 1541: *Orhe*: CsángóOkm. 68), mely magyar *Várhely* előzményre utal, s szintén erődítmény emléket őrzi (l. még Kiss: Nyr. CXI, 230).

Ez a *Fehérvár* is tehát vagy önálló magyar szemlélet révén, lényegében a többi nyelv elnevezésétől függetlenül született, elvégre az objektumot másnak mint fehérnek a magyarok sem láthatták; vagy tükröfordítás eredménye, és akkor nagy valószínűséggel török nyelvi mintája jöhet számításba.

6. A Dnyeszter menti helynévvel még alighanem nincs vége a honfoglalás előtti magyar *Fehérvár* megnevezések sorának. Erős gyanúnk lehet ugyanis arra, hogy a mai Belgrád neve is ennek az előzmény-sorozatnak a tagja.

A IX. század végi magyarság – földrajzi helyzeténél és történelmi körülményeinél, kapcsolatainál fogva – az Al-Duna vidékét meglehetősen hosszanti viszonylatban ismerte. Ebből a szempontból főként a IX. század második felére-végére eső intenzív magyar-bolgár kapcsolatok érdekesek a figyelemre, melyekről a mohamedán kútfők, Konsztantinosz, a Metódelegenda stb. többrendbelileg szólnak. Ebben az időben a mai Belgrád egykori vára nemcsak bolgár uralom alatt állott, hanem a dunai bolgár birodalom egyik fontos, széles körben ismert helye is volt, az észak felől Bizáncba vezető dunai átjárót is biztosította. Konsztantinosz (40. és 42. Cap.) a Kárpát-medencét megszálló magyarsággal kapcsolatosan kiemelten is szól a vidékről, Traianus hidját, az onnan három napi járóföldre eső Βελιγραδια-t, a Duna-Száva összefolyását stb. emlegetve. Metódnak 1882-ben a magyarokkal való találkozása is legvalószínűbben ezen a tájon történhetett meg (vö. KIRÁLY: MNy. LXX, 8 is). Kizártnak tartható, hogy a magyarok ekkor még ne tudhattak volna a várról, és azt ne nevezték volna meg.

A vár története messze az ókorba nyúlik vissza, akkor a gör. σιγγηδών, lat. *Singidunum* volt a jelölője; az etimon kelta, jelentése 'körülvevő vár' (ti. a Dunától és a Szávától). Déli szláv elnevezésének (<бѣль + gorodъ 'fehér vár') első előfordulása Konsztantinosznál (1. előbb; vö. még 1561: *Beligradu*: Skok, EtRj. I, 152). Legkorábbi krónikáinkban, valamint Árpád-kori okleveleinkben mindig latinul, és legtöbbször a bolgárokhoz tartozó megjelöléssel: *Alba Bulgariae*, *Alba Bulgarica*, *Bulgarorum civitas* stb. (először An.-nál, 39. Cap.: *Albam Bulgarie*). A magyar nyelvi elnevezésekben is a bolgárok *nándor* neve tűnik föl: 1357: *Nandurfeiruar* (OkI Sz.); 1360 k.: *Nandorfeirwar* (Bécsi Képes Krónika 104. Cap.); stb.; de vö. már 1336: "Castrum *Nanduralbense*" (MNy. XIII, 234). (A bolgárok korán kihalt m. *nándor* nevére l.: ECKHART: MNy. V, 311; KIRÁLY: MNy. LXXII, 315; BENKÓ: MNy. LXXX, 416; LIGETI, TörKaps. 268.)

Hogy a *nándor* népnévi jelző a magyar névadásban mikor kapcsolódott a *Fehérvár*-hoz, az kritériumok híján nem dönthető el. Szükségessége nyilván más *Fehérvár*-ak egyidejű ismerete miatt merült föl, ez azonban éppen úgy vonatkozhat a IX. század végére (l. a Dnyeszter menti *Fehérvár*-at), mint a későbbi időkre (l. a Kárpát-medencei *Fehérvár*-akat). Mindenesetre a korai, honfoglalás előtti névadásra vonatkozóan – tekintve az akkori magyar-bolgár kapcsolatok szoros voltát és a *nándor* népnévnek nyelvünkben már nagy valószínűséggel élését – a "nándor-os" megnevezés sem zárható ki már egészen; magának az alapalak *Fehérvár*-nak az ekkor magyar ajkakon Belgrád várára való alkalmazása pedig jó okkal föltehető. A vár fehér falai erre teljes szemléleti lehetőséget adhattak más nyelvi előzménytől függetlenül is. Lehet azonban a magyarba átvett tükörelnevezés is. Élhetett a nevezetes várnak akár korábbi bolgár-török nyelvi neve is (vö. az említett korábbi török várelnevezéseket), ennek azonban nem maradt nyoma, s esetleges kihalása a magyar-bolgár-török nyelvi érintkezést meg is előzhette volna. Így inkább az a valószínű, hogy tükörnévi kölcsönzéssel bolgár-szláv vagy ószerb névalak szolgálhatott a magyar név előzményeként. Különben a párhuzamos szemantikájú névadási folyamat itt sem állt meg a magyarnál, a vár és város már a középkorban megkapta például a németben is a

Weissenburg (Wizzenburch) megnevezést (l. MELICH: MNy. V, 165).

7. A "nándor" Fehérvár-tól további, egyenes út vezet – viszonylagos időbeli közelséggel is – a Kárpát-medencei Fehérvár-akhoz, melyek keletkezése mind Gyulafehérvárra, mind Székesfehérvárra vonatkozóan a X. századra megy vissza. Az eddig jelzett névtani folyamat ezeknél is tovább tart, a párhuzamos névalakok ugyanolyan jelleggel jelentkeznek: Gyulafehérvár: 1081: *Bellagradensi* (< szl. *Bělgřadъ*), 1134: *Albae Civitatis*, 1265: *castrı Albensis*, 1274: *Alba Jule*, 1298: *Wizzenburgensis*, 1488: *Gyulafeyervár*, XVI. sz.: *Bălgřad* (román < szláv), XVII. sz.: *Alba Iulia* (másodlagos román) stb. (l.: MELICH, HonfMg. 4, 35, 242; GYÖRFFY II, 143; Kiss, FNETSz. I, 551); – Székesfehérvár: 1000: *Albam Civitatem*, 1001: *Civitate Albensi*, 1038: *Weysenburg*, 1055: *Feheruuaru*, 1077–83: *Alba*, 1098: *Belegrave* stb. (l. GYÖRFFY II, 363; Kiss, FNETSz. II, 546). Mindez azonban már túlmegy tárgyunkon, illetőleg csak a tárgyalt magyar névadási folyamat végkifejlete felé mutat.

8. MELICH (HonfMg. 9) azt észrevételezte, hogy ahol a 'fehér + vár' szemantikájú névadás egykori szláv területen fölmerül, többségében kimutathatóan török előzményre megy vissza. Bár erre a jelenségre bizonyos mértékben magyar viszonylatban is mutatnak nyomok, a típus van annyira univerzális jellegű, illetőleg érvényesüléséhez szolgál annyi közös tárgyi alap és szemléleti háttér, hogy – amint az egyes neveknél erre külön is rámutattam – a tükörfordításos lehetőségeket ne abszolutizáljuk, s a magyarra se mondjunk ki általánosabb származtatási tételket. Legfőljebb annyi látszik itt valószínűnek, hogy a magyarság e névadási móddal mint típussal feltehetően török nyelvi környezetben ismerkedett meg, amit az időrendi, nyelvföldrajzi és történeti viszonyok hoztak magukkal. A mi szempontunkból a leglényegesebb az, hogy a szóba hozott névadási folyamat a magyar nyelvtörténeti múltba messze visszanyúlik.

BENKŐ LORÁND

* * *

AZ ENSZ FÖLDRAJZINÉV-EGYSÉGESÍTÉSI TEVÉKENYSÉGE

1. A névtan művelői előtt ismert tény, hogy a térképek jelentős mennyiségben és változó minőségben tartalmaznak földrajzi neveket. Bár az utóbbi évtizedekben jelentős minőségi javulás történt a földrajzi nevek térképi alkalmazásában, a külföldi és hazai tapasztalatok mégis azt mutatják, hogy sok javulásra van szükség. A minőségi ingadozások oka, hogy a térképek közvetlen készítői kevés vagy semmilyen ismerettel sem rendelkeztek és rendelkeznek a földrajzi nevek alkalmazásának nyelvi (nyelvészeti és helyesírási) vonatkozásairól, hogy a térképkészítési utasítások ezen a területen általában kevés útmutatást adnak, továbbá, hogy a gyakorlatban ezt a keveset sem mindig tartják be. Még több gond jelentkezik, amikor más országokról készítenek térképet, így idegen